

„ТАЗИ НАЙ-СТРАННА ЧОВЕШКА ЛЮБОВ“

(Сатиричните поеми на Добри Жотев)

КАТЯ ЯНЕВА

Може би всеки сатирик трябва да напише книга като „Викове“, за да знаем как се ражда сатиричният гняв, как поетът изстрадва своята безпощадност. Светът на Добри Жотев, съкровеният, непоказван никога така цялостно, е във „Викове“. Не болен, а открит за човешките болки, не развълнуван, а неумолимо разтърсван от човешките „молби“ и „повели“ — това е личен свят, подбиращ огромната тревога на съвременето. От „Викове“ нататък ще знаем, че поетът носи душа, превърната „цялата в слух“, че в нея си „вбива“ световната мъка и че той през болката ще призовава: „Викайте! Викайте! Викайте!“ Но не страдалец е поетът, състрадавайки. Човешките „викове“ са посрещани от него с жадни въпроси и терзанието е терзание на размисъла, мъчението да отговорим. . .

Сатиричните поеми „На гости у дявола“ се раждат през петдесетте години. След спонтанния израз на възторга от победата, от революционното сътворяване на свободата, след опиянението на отприщените сили и безкрайно разкритите хоризонти. . . идват „посещенията“ у Дявола, мъчителните беседи в сумрака и вече — придирчивият поглед наоколо, навсякъде, навътре в човешките души. . . Тогава искрени ли са били стиховете от „Жажда“? Не са ли били те съответната дан на времето, което беше време на митинги, агитки, песни и речи? Не бяха ли те стихове, които поетът като гражданин „в крак с времето си“ можеше да си позволи, докато в душата му се е провирило съмнение? Или те бяха последните маршове на празника преди трудната делничност? Не е така — нито са участие в литературния живот без вътрешно вълнение, нито следа на заглъхваща радост. „Жажда“, както и всички следващи книги на Добри Жотев, го представя такъв, какъвто е в момента — в радостта от победата и мечтата, в собствената си младост и в младостта на своята социалистическа държава. Сатиричният дух се е явил по-късно и . . . глас му е бил даден. Но в какви ли вътрешни сътресения е ставала промяната! Малко ли е дръзкия изчислител на петилетките да видим „снизан“ до коляното на злоречивия Дявол с оплакване: „... в гърдите ми мъка жежи. . . Мефисто, ти бродиш в душата човешка, Мефисто, прозри и кажи!“? Малко ли е след песните „Наша майко, светла революцийо“ да ни се изпреди „Човекът зрителна измама“ или да бъдем въвлечени в големия „Маскарад на лъжата“? Сред подобни въпроси именно се намесват poemите от сборника „Викове“ — творби страстни, дълбоко трагични, издаващи грамаден устрем за разрешение, за вярна посока. Те „обясняват“ душевното състояние на поета в периода, когато започва сатиричното си творчество, а са показателни за ония неговии индивидуални качества, които му налагат да бъде сатирик. Но преди да се обръщаме към стиховете, нека имаме предвид едно пряко обяснение⁶: „След бригадирското движение, след моята първа стихосбирка „Жажда“, аз,

* В. Янева. Добри Жотев. Лит. анкета. С., 1980, с. 75.

мисля не само аз, а много хора като мен трябваше да се сблъскаме с действителността, защото се получи несходство между действителността и идеала. Преди Девети, докато участвах в антифашистката съпротива и се борехме срещу едно общество, което трябваше да бъде заменено с ново, съвършено различно, ние слагахме в сметката борбата на класите, експроприацията на експроприаторите, битието, което определя мисленето, и някак си сме смятали, че с това въпросът за новото общество е изчерпан. Оказа се обаче, че сметките ни не са били много точни, защото ние сме пропускали в тях най-същественото — да се изразя така, феномена човек. Човека, с всичката му сложност, с това, че той като психика е неизброден, многопосочен, че той може да поднася изненади, че неговото поведение понякога е като че ли немотивирано. . . И че тоя човек, от когото започва и свършва всичко, е бил най-главното и че той не може да бъде изчерпан само с нашите някогашни представи. И трябваше да се сблъскаме с неприятни неща — с карьеризъм, с подмазвачество, с лекомислие, с ограниченост, с посредственост, с много неща, които се оказаха не така лесно преодолими. Това е било, преди още да бъде обявено разобличаването на култа към личността. Това беше време, в което (знаем всички) много хора бяха репресирани, след това реабилитирани, всичко беше тежко и много сложно. И тоя сблъсък предизвика у мен остра депресия. Не можах да пиша, оказах се в някакво празно, безвъздушно пространство, някъде между земята и небето или по-точно — съвсем на земята, която ми разкриваше неща съвсем неочаквани и непредполагамеи дотогава. Състоянието ми стигна дотам, че дори започнах да мисля за самоубийство. Изобих бях много, много зле.“ В този откъс от твърде богатата на сведения и размисли анкета нека подчертаем, първо, кризисното състояние на личността, второ, съзнанието, че това състояние не е изключително лично, трето, обяснението за изживявания стрес с идейната неподготвеност да се приеме реалността, предварителното ѝ идентифициране с идеала. Поетът изтъква усложнението на отношението индивидуалност — общество в даденото време — един проблем винаги актуален в българската литература, но специално на базата на петдесетте години породил забележителни произведения („Неспокойно съзнание“ на Геров, „Пътища за никъде“ на Богомил Райнов, „В меката есен“ на Валери Петров и т. н.). Изживява се социална драма — у различните автори са активизирани характерните творчески способности. У Добри Жотев — способностите на сатирика. Всъщност ето един от постичните дубликати на цитираното изказване:

Аз бях омраза. Вира бях.

Бях гняв. Бях водеща мечта.

Аз бях копнене

победата да дойде.

Тя трябваше да бъде смърт на злото,

ден първи на доброто.

Не се губи в догадки, докторе!

Най-острият резец на болестта

се врязва в мен,

когато тя дойде,

когато бях победа.

Не знам кога, не знам и как

лакеят беше станал мой настойник,

безсъвестният — глас на съвестта,

доносчикът —

владетел на съдбата ми.

Отново станах гняв. Омраза станах.

Но бях безсилен вече.

Предишната ми сила беше станала

най-тежката себеокова.

Не можех дъх да си поема.

А хиляди оратори ми казваха,
че дишам най-свободно.

Душата ми заплака покрусена.

А най-различни шрифтове,

прапиящи радиокүти,

високоговорители

твърдяха ден и нощ,

че съм щастлив.

С „другари“ почвах и свършвах

безкрайните митинги и събрания.

А от редиците ни неусетно

изчезваха невинно обвинени.

Завръщаха се някоя от тях,

но вече безсловесни.

Тогава, докторе, аз станах болка,

без край и без начало болка.

И ден из ден растеше болката.

Но свое зло, кому да го разкажеш?

„Свое зло“ — това определя твърде много от чертите на изграждащия се сатирик, но да не избързваме. . . „Анамнеза“ (от „Викове“) е и автобиографична творба, и документ за състоянието на едно поколение — изнесло революцията на плещите си и встъпило в мирния ден, в истинския мирен ден, а не в мечтания, в този, който съдържа богатствата и противоречията на действителността.

Добри Жотев е между творците, които притежават съзнанието, че тяхното поколение свързва две епохи, че е еднакво причастно към саможертвеното антифашистко движение и към изграждането на социалистическото общество. Тези автори са колкото в миналото, толкова и в настоящето. В произведението им споменът изостря погледа към съвремението и, обратното — вълиненията на днешния ден събуждат спомена. В техните герои съвременният човек винаги търси най-близкия от миналото, предшественика, и, обратното — предишният човек се насочва към потомъка. По-точно хората от двете епохи се обединяват, за да очертаят сложни измерения на литературния образ. Различните времена са в непресекващ диалог. Не можем в тази характеристика на творците от „преходното“ поколение да видим отежняващо работата им раздвоение — откриваме подчертана историчност в отношението към реалността, интерес към нейната многоплановост и внимание към развойните процеси. Разбираме плодотворността на опита. У това поколение има нещо, което винаги респектира — изживяна история. . .

Огромното чувство за дълг не е премълчавано от Добри Жотев. То е една от подбудите му да почете духа на отрицанието и става постоянен източник на сатирична страст:

Убитите другари,

те викат в мен.

Те искат всичко да се събдва

тъй, както сме го мислили!

С тези дълбоко у поета звучащи гласове е невъзможно той дълго да остане в прекрасния налив на светли представи, породени от победата, нито в преклонението пред миналото, нито под егидата на чувствата. Добри Жотев — един от първите — започна да поставя пред съвремението гневни, основателни въпроси, съпоставяйки мечтата с реалността, тормозейки се от несъответствията. Той — един от първите — излезна от обаянието на революцията, за да види времето на петдесетте години и като нейно продължение, и като нейно отрицание. Прояви гражданска непримиримост и смелост, качество, които станаха характерни за облика му на поет. Оръжието на сатирата, избрано в

ония години, потребно му, изглежда, за собственото му участие в социалната ситуация, от своя страна го въвлече в литературна школовка — нелека, резултатна, с трайни положителни последици: зорко-аналитичен поглед към реалността, остро — като органично — съпротивление на повърхностния досег, нетърпимост към консервираност на представите. Невъзможна и нелепа би била фигурата на мечтателя от „Жажда“ върху почвата, родила горестния Мефистофел. Стиховете на Добри Жотев се изпълниха с напрежение, лирическото „аз“ се откри в пределни моменти. Прояви се не само бурночувстващият човек и не само размишляващият, но и моралистът. Все по-неудържимо за поета е станало желанието да го чуят, да разберат, да убеждава. Родил се и не-обичайното добрижотевско красноречие.

Дълбоко социален по натура, Добри Жотев отведнъж рязко убедително чрез сатирите си успори своето творчество с най-непрекипялата проблематика на времето. Създаде си авторитет на автор, който умее с достоинство да изживява промените — не само защото има усет за актуалното, а защото решително се освобождава от свои ограничения, от стари разбираня, защото в погледа му към новото има и радост, и тревога, но не паника. Защото всъщност неговата откритост за движението на живота е основана върху сигурни идейни устои.

Ориентирането и откриването на собствената позиция в реалността на петдесетте години за Добри Жотев се оказва мъчителен процес на преоценка най-напред на собственото мислене. Първото яростно „не“ от многото отрицания, които произнесе той в сатирите си, е „не“ за привичното опростителство спрямо действителността. И ако по-късно ще можем да се запитаме останало ли е у автора на „Жажда“ нещо от светлите сияния на мечтите, от възторжените приветствия за бъдещето, трябва да бъдем готови за нееднозначен отговор. Защото социалният оптимизъм на Добри Жотев ще е минал през изпитания и ще е добил много по-сложна характеристика от тази, която намираме в първата, радостната стихосбирка. Слизането на земята, станало чрез дразнещото негативно, чрез явленията, които за човека от съпротивата не се предвиждат, не са сънувани в мечтите и са непоносими най-вече, не може да бъде леко. Но ще можем ли у такъв поет да дирим деликатност по отношение на злото, да мерим със скромни мерки сатиричната реакция и да следим за галантността на присмеха? Той — от мъка станал сатирик — има правата на война и ударът му ще е грозен.

„На гости у дявола“ е новаторско литературно произведение в развитието на пролетарския хумор и в развитието на съвременната българска литература.

Петдесетте години у нас разполагаха с актив в областта на т. нар. конкретен хумор. Задачите и правата на сатирата бяха твърде стеснени, авторите трябваше да се занимават с откриване и описване на негативни явления, още предварително определени като „вредни останки от миналото“. При това положение естествено беше заглъхването на смеха в литературата и чуждеенето от проникновена мисъл, която винаги е била в основата на голямото сатирично изкуство. Двучлните, демагогия, безпринципност, егоизъм, кариеризъм, жестокост, безразличие, своеволие... стари и не толкова стари пороци, повече или по-малко скрити, преобразени, съобразени с новото време или родени от него — всеки от нас, минал през онова десетилетие, когато са създавани поемите, се е сблъсквал с тях и му се е налагало да ги приема или отрича в личния си живот. А Добри Жотев започваше с поемите си едно социално деяние на широк фронт — художествено осмисляне на негативното — решен на убийствени разкрития. Беше избрал за свой събеседник саркастичния дух Мефистофел и това изключваше всяка надежда за снизходителност. Той беше открил с огромна горчивина съществен недъг — разминаването на реалността с идеала на обществото — и по характера на своята творческа натура, възпламнал от възмущение, се беше заел с „разнишване“ на причините.

Нека в предисторията на поемите да има уединено изстраждане, но очертала се веднъж във вижданията му, драмата на съвременето не можеше да бъде премълчана от поета. Той я оголи жестоко. Гневен и напорист, той имаше време за присмех, но не и за весели подигравки, преследваше злото без забава, без игриво коварство, съдира-

ше маските с размах и истината го изпълваше не с удоволствие, а с тревога. Поемите съдържаха повече напрежение, отколкото радост в многото моменти на разкриване на злото — бяха творби не описателни, а откривателски.

Добри Жотев избира диалогичната форма. Срещна своя „поет“ със своя Мефистофел и двата образа осъществиха поетичната проекция на един бурен вътрешен диалог у поета, едно разпитване на самия себе си. Назрелите въпроси у съвременника, страшното въднение, усещането за съдбовност на поставените питання — всичко налагаше появата на Мефистофел, духа на познанието срещу търсещия себе си човек. Кой е „поетът“, ако не съвременникът от петдесетте години, човек, болен от съмнения, излягани вери, треперещ за своите упования; човек, ограничен и омаловажаван, потиснат от узаконилата се догматичност. И кой е Дяволът, ако не събуденото самосъзнание, възбешната собствена човешка сила да вижда, търси и разбира. Диалозите са насечени като с мъгли — човекът у Добри Жотев не щадеше човека. Дяволът произнаше „поета“ със зеления си поглед — дрзният дух на знанието искаше човека буден, знаещ и изпитващ своята мощ, искаше го не в покой, а в стремление. Той поиска да изправи срещу спящата вяра благородното съмнение, срещу наивното преклонение — отговорната прозорливост. Той изрече нечувани думи: „Твоята сила е твойто съмнение“. Чист и красив беше неговият порив. А „поетът“ не разбираше това. Той беше жегнат от дяволските разкрития, той виждаше в тях мът и клевети, думите, изричани страстно от Мефистофел, го попарваха. Диалозите минаваха през недоверието, озлоблението, спора, за да утихнат в замислянето, дори в убеждението. Не беше леко да се повярва на Сатаната. Той беше не къде да е, а в собствената вина на човека, в самозаблуджението, в самоотказването от човечността. Добри Жотев направи съвременника си събеседник на Мефистофел — мощния дух на познанието. И съвременниците на Добри Жотев (като читатели) трябваше да понесат дяволските откровения, които не се понасяха лесно, страшно изненадваха в ония времена, отказваха от положения, станали привични, едва ли не удобни. Мефисто се получи силен образ — силен по смисъл и с мощен социален ефект. Речите му прозвучаха като преки обръщения към съвременниците. Поетът като да беше издигнал трибуна на будната човешка мисъл, на голямата човечност.

Добри Жотев има ясни дешифровки на образа на Мефистофел. Ще цитирам стихове от „Хазарт“, но по първото издание на поемите. (Авторът е от тези, които винаги доусъвършенствуват работите си при ново издание — това, което за нас е удобно като пряко изясняване смисъла на образа, е отпаднало в новата редакция.)

— Не вдигай ръка срещу слънцето ярко,
задето в небето блести,
че има на пътя ти легнала сянка,
не то е виновно, а ти.
Мечтата, с която вървяхте през кърви,
сама като слънце искри,
но не да се топлиш на нея из пътя,
а сам запалмтал, да гориш.
На, виж — тя гори, тя те вика,
обжарила целия свят...
О нейната истина никога никой
не ще проиграй на хазарт!

Думите на Мефистофел са в отговор на тревожния въпрос на „поета“ за мечтата — „лъжа ли, лъжа ли е тя?!“ Въпросът предизвиква недвусмислено обяснение на героя за отношението му към идеала след едно от най-жестоките му разобличения на отреклите се от него. Но авторът не спира до личното признание на героя, дава възприятието на събеседника, „поета“:

Загледах смутен под око Сатаната,
Той беше застанал до мен

и рече поглед напред в далината,
от странен възторг вдъхновен.
И само в единича секунда прераснал
от Демон в едно тържество,
той даваше образ на всичко прекрасно
и грееше цял в зарево.
Обвях ме радост и без да пошавна,
аз поглед в лицето му впах
и вникнах в душата на стария Дявол
докрай, до светая светих.
Велика, безсмъртна любов към човека,
прославил човешкия век,
разискря омраза към всичко, което
му пречи да бъде човек!

Така Мефистофел получава права и за по-нататъшните си гневни тиради, а авторът между другото е обяснил въобще основанията на сатирика. (Можем да допуснем защо в първото издание на поемите подобни преки указания за смисъла на образа и за изходните позиции на сатирика са били необходими и защо в днешно време авторът ги е счел за излишни.)

Двамата герои — Мефистофел и „поетът“ — в общ размисъл проникват в съвременното. Техните отношения особено ни интересуват, защото беседите им — на знаещия Сатана с незнаещия човек — са художествен образ на опознаващия себе си и света човек. Беседите една след друга бележат процес, в който Мефистофел постепенно се разкрива като образ, а „поетът“ се развива към знанието, трезвостта, проникновеността, от пасивната към активната позиция спрямо реалността. Гостуванията у Дявола започват инцидентно, но не продължават така. „Поетът“ на Добри Жотев много скоро ще излезе от състоянието на случаен гост, удивен от дяволската загадъчност, за да се превърне в настоятелен с въпросите си събеседник; не така скоро, но логично ще престане да се шокира от дръзките думи на Сатаната, готов все повече и повече да разбира и приветствува неговите откровения. Сближаването, което става между двамата герои, не можем да разчитаме иначе, а само като победа на живата творческа мисъл. При Дявола „поетът“ отива вече наистина като при възплъщение на знанието, а първоначалните подигравателни забележки на Дявола са заменени с изповеди. „Поетът“ в „Хазарт“ не е уличаван в късогледство и наивност, не е вече снизходително иронизиран от Сатаната, както в „Човекът зрителна измама“, или ефектно стряскан, както в „Маскарад на лъжата“, а съпричастно изслушван и сърдечно подкрепян. При нарасналото взаимно разбирателство между героите намалява атрактивността на срещите, а расте техният драматизъм. „Поетът“ окончателно излиза от положението на обект на присмея, минава на срещуположната страна — на страната на изобличаващия, срещу носителите на злото. От несъзнаващ и поради това пасивен поддръжник на злото става негов отрицател. „Поетът“ израства в посока към Мефисто — човекът в посока към прозрението.

В по-късните сатири на Добри Жотев („Среща с кибернета“ и т. н.) лирическият герой обединява в себе си „поета“ и Сатаната; има безпошаден, проникателен и подигравателен дух, наследен от Мефисто, но и човешката обвързаност с условията на времето, както едновременно „поет“. Авторът слива в един герой мъката на прозрението с дяволското стремление към него.

Като създава „На гости у дявола“, авторът поема една отговорност спрямо сатиричната ни класика, която друг може и да не поеме, но Добри Жотев има особената склонност да контактува с популярни творби. (Погледната с интерес към тези контакти, които стават на различни нива — от дословния цитат и перифразата до цялостното идейно-емоционално съприкосновение, — неговата поезия може да се окачестви като извънредно оживен разговор с класиката. Поетът е готов непрекъснато да актуализира нейното богатство, да го въвлече в своите поетически размисли и по новому да го развива. В стиховете му има множество доказателства за това. То е и забелязано от ли-

тературната критика.) „На гости у дявола“ са написани „по“ известните сатири на Смирненски „Приказка за честта“ и „Приказка за тинята“, печатани в „Червен смях“ през 1923 год., класически произведения на пролетарската сатира у нас, представителни произведения в развитието на българската литература. Колко верно е това „по Смирненски“, може да ни заинтересува по-късно, а свързването на поемите от 50-те години с твърде популярните сатири на обичайния Ведбал без съмнение подсилва първоначалния интерес към дръзкия опит на младия поет. Още повече той като че ли има намерение да използва оръжието, отдавна изковано от пролетарския поет, в новото общество, фактически обществото, за което е ратувал и чрез сатирите си Смирненски. Любопитен психологически момент, който се отнася до възприемането на Добри Жотевите сатири! Към възбудата „как ще се пренасочи оръжието“ се прибавя и читателската ревност към творбите на Смирненски. . . Но Добри Жотев нито пародира, нито следва класическите сатири. В неговата творческа лаборатория Ведбал е за кратко — колкото да устрои срещата на „поета“ с Дявола (среща впрочем не първа в световната литература), да нахвърли мизансцена и да определи ритмиката на стиховете. После се отдръпва и оставя новия сатирик сам да се оправя в проблемите на своето време. Добри Жотев разгръща съвършено нови образи — на поета и на Мефистофел, насища беседите им (съобразно проблематиката) с драматизъм, какъвто у Смирненски няма, и постига обобщения за човека, към каквито Смирненски в своето време не се стреми.

Мефистофел беше „призован“ от поета на „огнените гриви“ в един момент на революционното движение, за да добие класова характеристика и да поднесе чертите на буржоазния морал, цинично изповядвайки го пред поета. Той като образ беше обект на сатирична преценка. У Добри Жотев нещата бяха поставени иначе. След познатото и притегателно въведение: „В живота си нивга не бих се надявал“. . . читателят заедно с другото е зает с необещаното интелектуално удоволствие да разкрива непознатото у познатия от Смирненски образ на Дявола, да подозира и да се уверява в различията, докато бъде покорен от красотата на един богат, нечовешки — всъщност притежател на всичко най-човешко — дух. Към него сатирично отношение няма. Напротив, той е изобличителят, той отваря всекиму очите за злото. Наподобиаването на предишния образ на дявола, на декора — дело на смеещия се пролетарски поет — е съвсем леко, то е част от играта, която си позволява сатирикът. До заключителните стихове:

И дяволът седна. Наля от абсента.

Погледна притихнал нощта.

Трептяха звезда до звезда в небето,
тежеше покой над света.

И както е писал отдавна поетът,
сърдечно се чукна със мен
и пускайки пушек на синкави ленти
прониза ме с поглед зелен

— читателят се е намирал в духовни светове, напълно различни от тези, които му е показал Смирненски. В поемите на Добри Жотев има една лукава усмивка към читателя: очаквахте стария мошеник, наглия „безчестник, но винаги с чест“, а ето ви изненада. . . Още една невинна и най-скрита подигравка с удобствата на познатото между многото язвителни и много по-открити отрицания на инертността в същите поеми. Във „възобновяването“ на Смирненски Добри Жотев е ироничен и това е най-добродушната ирония по отношение на съвременника читател, която може да се разчете в сатириите.

„Заетият“ от Смирненски образ на Мефистофел е едно от най-ярките доказателства за промените в идейно-естетическите търсения на социалистическата сатира и на поета Добри Жотев. Разгледан до Дявола на Смирненски или проследен в собственото си развитие на герой в петте поеми, или съпоставен с по-късното си „издание“ (след допълнителната работа на автора), Мефистофел показва отдалечаването на сатирата от литературата на факта, от сатиричния коментар — насочване към овладяването на същ-

ностите, към философията на света. Дяволът на Смирненски има точни координати в историята (времето на капитализма), Дяволът на Добри Жотев не се закрепостява към рождената си дата (времето на култа), той със своята философия става жител на всички времена. По-нататък ще може да се каже, че „На гости у дявола“ показва преливането на конкретната социална заинтересованост на пролетарската сатира във всеобхватна заинтересованост спрямо човека — процес, характерен за обновяването на съвременното сатирично изкуство. Новият образ на Мефистофел ще бъде доказателство за интелектуализация на пролетарската сатира, за добиване на по-голям вътрешен обем, за по-всеобхватно осмисляне на реалността. За самия Добри Жотев Мефистофел ще стане първият образ, изпълнил философските му външения, предшественик на героите от „Лирически поеми“, на особено ефектните герои от „Делфийският оракул“.

Добри Жотев е пример за особената значителност на дадена творческа тема в индивидуалното развитие на писателя. Без съсредоточаването върху „антикултовската“ тема, без сблъсъка с реалната социална ситуация, без възникналата лична алтернатива да проумееш или да замълчиш, неразбираш, и без мъчнотините на прозрението — всичко, за което е документ „На гости у дявола“ — не бихме могли да видим автора на „Жаждата“ като автор на съвременните му философски поетични творби. Истина е, че подтикът за сатиричните поеми беше конкретно социален, че в сътворяването им се проявява забележителната политическа борбеност на пролетарското изкуство. Но истина е и, че Добри Жотев създаде поеми, които надвишаваха интересите на даденото време, бяха нещо ново в очертания се след победата характер на сатирата. Поетът съчета в тази книга — „На гости у дявола“ — отговорността си спрямо момента с порива си към знанието за човека въобще. Отношението между мисъл и дело, убеждения и социално поведение, активност и пасивност на съществуването, личност и общество, вяра, религия, познание и т. н. — всички въпроси, засегнати от сатирика, бяха възникнали за него през петдесетте години, но огромното негодувание, с което той се зае да разбере „мъртвия, който живее“, „зрителната измама“, го поведе към задълбоченото човекознание.

Когато четем сатирите на Добри Жотев, поразява ни неговият патос. Неговите думи ни засягат повече от всяка строга констатация. Но да отбележим — сатирикът не е в позицията на непричастен. Той принадлежи духовно на своето време и своето общество — най-страстните му изобличения са от висока степен на отговорност.

Героят на poemите (той е един, ако приемем, че Мефистофел е второто „аз“ на поета) изживява драма, както беше казано, той във времето на творбите изстрадва провала на илюзията, че обществото може да бъде обновено до съвършенство чрез еднократния революционен акт — смяната на държавната власт, че политическата победа на работническата класа означава незабавно превръщане на комунистическата идея в жива реалност, а човекът се появява прероден, освободен от всичко негативно. Героят на Добри Жотев се оказва пред цялата сложност на процесите в обществото и прогледнал за вътрешната противоречивост у човека. И поетът си беше забранил всяко опростяване. Неговият герой искаше в еднаквна степен да проумее социалното положение и да проникне в духовния свят на съвременника. И Мефистофел, и „поетът“ (да ги вземем разделени, както ги изгражда авторът в желанието си да подчертае драматизма на съвременното съзнание) са положителните герои на poemите, от тяхното име, през техния поглед се извършва „разповиването“ на комичните персонажи до срамната им голоота — грозните носители на лъжата, деспотизма, мъртвината се свързват в едно голямо зло, което се сили да отмести обществото от неговия перспективен път, човека — от самосъществуването му. Сатирата е социално значима. Сатирикът има заложибите на обществения трибун. Такъв го и чуваме.

Чудесни са тези громящи монолози на Сатаната. Толкова човек, колкото и дух безпътен, той страда и се гневи, отдава се на печал и радост. Но неговото бурно негодувание ни стъписва и ние, в миг уеднаквили се с неговия заблуден събеседник, мъчително приемаме да ни се отворят очите, порицани и отвратени от своето невежество спокойствие. Не „поетът“ само, читателят е потресен от нечувани истини, унижен, готов да проплаче:

Ти моята вяра превръщаш в безверие,
не искам да слушам...

Добри Жотев не е ликуващ сатирик. В неговите поеми липсва тържествуващата гавра над злото. Неговите „положителни“ герои живеят в мъчително издирване на пътя и радостното вдъхновение ги обзема в момента на откривателството — тогава, както и в моментите на остро възмущение, монолозите на Сатаната стават горещо патетични:

Убий слабостта, що наричаш безверие!

Убий и в сърцето си виж,

че твоята сила е твоего съмнение,

и вярваш, ще се усъмниш.

И вярваш, ще видиш, че всякоя вяра

съмнение все е била,

че смелото вечно съмнение дава

на вярата вечни крила!

Тези дяволски речи са най-светлите прозрения в поемите и естествено е тук да видим разгърнато цялото красноречие на поета.

Значителната проблематика, ангажирава Добро Жотев в поемите „На гости у дявола“, обяснява негово горещо и страстно — защо не — гръмогласно — отрицание на пороци, които дълбоко ни засягаха в социален и индивидуален план. Но неговият сатиричен патос, така съзвучен с обществената необходимост, винаги свързваме с драматичното изживяване на проблемите в творческото съзнание, със способността за сериозен размисъл. Т. е. Добро Жотев ни дава основания да кажем, че силният сатиричен удар е подготвен самоотвержено с дълбоко, лично проникване в реалността и осмислянето ѝ на високо ниво, че само в такъв случай сатирата може да изпълнява своето откривателско призвание в съвременното общество.

„На гости у дявола“ продължава да е най-популярната сатирична книга на Добро Жотев — тя е неговият силен дебют в сатирата и важен момент в развитието му на поет, но поради стойността си на литературен и граждански акт ще остане забележителна книга на съвременната ни литература. Тя е между творбите, показателни за обновителните процеси в изкуството след стагнацията на петдесетте години, за възможностите на литературното произведение да обхване съвременното съзнание в неговата динамика. „На гости у дявола“ направи много за авторитета на социалистическата сатира — и в контекста на литературата, и в разнообразието на обществените дейности.

Образът на сатирика Добро Жотев и с тази първа книга е ярко очертан. Следващите стихове и поеми (а той минава и към прозата) допълват създадената представа. Действително срещахме един от най-значителните ни сатирици.

„На гости у дявола“ имаше в основата си отказване от илюзиите, беше раждане на трезвостта. В поемите имаше страдание, недоумения. Самоотвержеността на личността прерастваше в активност и отговорност, упованието в силата на идеала ставаше борба за неговата чистота. Книгата беше самоотстояване на героя такъв, какъвто го беше създавала революцията, в новите условия. И отбелязва тържеството на комунистическото съзнание не въз основа на мечтата, а на проникването в реалните процеси. В „Среща с кибернета“ няма изненадващи грозни открития, които да хвърлят лирическия герой в смут. Той се явява пред злото, както се казва, омъдрял и с всичко това, което съпътства мъдростта — и с привичността към болката, и с наслоената умора, и с търпеливостта в „изследването“ на предмета — злото, но без досада от своята работа без да губи смисъла ѝ. Той е по-зъл. И по-весел понякога. Според обекта. Той е от сатириците с най-точна мярка за значителността на художествено преценяваното негативно явление и смехът му варира. Впрочем...

Впрочем Добро Жотев ни изправя пред един парадокс — той не смята себе си за сатирик. В споменатата анкета казва дословно: „Сатирикът е човек, който има будно чувство, който има голяма любов, който е непримирим със злото и несправдата. Всичко това аз може би го имам. Но ми липсва нещо, което е много важно за един сатирик —

жлъч и омраза. На мен тези чувства, изглежда, не са ми познати и даже преди Девети септември, когато много се говореше за класова омраза, аз съм се измъчвал, когато съм се улавял в това, че не мога да мразя — значи аз не съм наред като ремсист. . . А в произведенията на писателя сатирик сатирата е нещо емоционално представено. Сатирик е Михайловски, сатирик е Алеко Константинов. . . Ако проследите внимателно това, което съм писал, в него ще намерите размисъл, скръб, най-много достигам до гняв. А това са чувства, характерни повече за лириката. И ако някои ме причисляват към сатириците, то е, защото понякога в лирическите ми произведения се промъква болката от несвършенството, тази най-странна човешка любов. . .“ (с. 123). Ще оставя настрана другите пунктове в този пасаж, на които може да се възрази, но авторът на „Делфийският оракул“, „Среща с кибернета“, „На гости у дявола“ като лирически субект изразява чиста омраза и несдържана жлъч независимо от индивидуалното самочувствие на твореца. Той налага пълно и рязко отрицание на обекта, разграничава го крайно от идеала, изключва намесата на всякакви извинения. В съвременното ни хумористично-сатирично творчество Добри Жотев е един от най-жестоките изобличители. И нека тази жестокост свързваме с яснота и пристрастеност към идеала, с умственост да се види порока-обект в евентуалното негово застрашително развитие и с уважаване социалните функции на сатирата.

От първите поеми би трябвало да извадим отделни части, в които погледът на Мефистофел пада върху дадено зло, за да доловим как се надига жлъчта (защото тези поеми са твърде сложни диалози), но в „Срещи с кибернета“ има творби, в които злостта на Добри Жотев (лишеният от сатирична жлъч!) буквално прелива (над безстрастната маска). Нека чуем отговора на „оптимиста вол“ на съжалението, че „... днес живота на воловете не е добър!“:

Не, нямаш право, рече вола,
живота на воловете
сега е по-добър

от всеки друг път!

Ти знаеш, някога човека
ни впрягаше в ярем.

Но някой изнамери трактор
и повече не впрягат вола.

Ти знаеш, храним се със слама.

А сламата преди
ни даваха три педи дълга.

Такава слама, братко мой,
или, че я дъвчи.

Но техниката, слава богу,
изобрети сламорезачки.

А рязаната ситно слама
е нещо друго.

Щом стана дума за храната,
ще кажа и това —

в ярмата ни преди години
гъмжеха пестъчинки.

И то защо?

Защото, ако си припомняш,
на всички воденици
се ронеше самият камък.

Но вече мелят с електричество.

И стана друго,

Изобщо сме добре!

Да, много сме добре!

Е, днеска повечеко ни колят,

така де — за месо.

Но и това ще се оправи!

Къде е тук нотката на съчувствие или поне на снизхождение към отрицателния образ, къде е поетовото „прости му, боже, от глупост го прави“? Няма милост у сатирика — глупостта в неговия герой е от разряда на безпросветната тъпост, покорството — от разряда на самодоволството. Човешките пороци героят има в нетърпимата им степен, така че не е оставено място за уговорки и деликатност. Обектът буди отвращение.

Жестокостта на присмеха съвсем не означава, че у сатирика изобличителният удар е прост акт, емоционално и мисловно еднозначен, че характеристиката на лирическия герой клони към едно: отричам с ума и сърцето си. След „На гости у дявола“ Добри Жотев продължава да изразява цялата сложност на срещата между положителното и отрицателното — тази сложност е „в“ характеристиката на неговото лирическо „аз“. Но категоричното противостоене на злото е признак на неговата духовна сила, едно доказателство, че прозренията на Мефисто са в полза на здравето, а не причиняват болестно състояние. И в най-тежките сблъсъци у героя на Добри Жотев няма да се породи резигнация и нито един насрещен удар няма да причини умъртвяване на човечното, предаване на идеала.

От първите сатири до днес Добри Жотев ни научи да разпознаваме неговия смях. В гостуванията у Сатаната не беше много смешен този стреснат неразбиращ „поет“, застанал очарован пред лъчистия дяволски образ, готов да се възхищава или дребнав да се дразни, смешен като добрия, умния наивник. Не повече, защото беше и образ, побрал тъгата на закъснялото знание и мъката на придобиването му. Смехът над него беше по-скоро тъжната усмивка на автора към своето съвремие, допуснало заблуждения и трудно измъкващо се от тях. Това осмиване не беше амбицията на сатирика. В същите поеми вече зазвучаваше тътенът на другия, добрижотевския смях — към „мъртвия“, който иска да замени живото, към немислещия, който иска да убие мисълта, към фалшивия, който иска да представя правдата. Надигаше се добрижотевският смях без милост, смях — гавра над злото, очищение на духа. Неговият Мефисто се разграничаваше с погнуса от злото, с погнуса, на каквато е способен антиподът на злото. Неслучайно изобличителните тиради звучаха през устата на Мефистофел — духа на творческата непримиримост, на доброто според разбиранията на автора. Идеалното добро се противопоставяше на злото. Безспорно смехът не можеше да звучи в приглушените и с примеси на други чувства човешки интонации. Той беше чиста ненавист, дяволско издевателство, гомеше и помиташе.

По-новите сатири са без Мефистофел (дори когато той отново е повикан, остава страничен образ), т. е. в творбите от „Среща с кибернета“ човекът, неидеалният, ще се среща с човека, неидеалния, смехът ще се мени според надмощието на доброто и злото в двата конфронтирани образи. И човешки образи носят цялата тази добрижотевска непримиримост, която по-лесно (нали е дух!) носеше Сатаната.

Разнообразие от сатирични герои намираме в „Срещи с кибернета“. Тук и превъплъщенията на положителния герой са повече.

В особено драматичните сблъсъци — „Свети към неопитния“, „Оптимистично“ — лирическият герой остава насаме със злото, срещата се изживява с присъщата му изстрада наязвителност. Но многократното „аз“ в „Диоген и аз“, „Среща с кибернета“, „Фантастична истина“, „Оптимистична проверка“ има различни характеристики в общата — че противостои на злото. И друго „общо“ в положителните герои на Добри Жотев (наблюдавано и у други сатирици) — самоиронията. Още едно доказателство за категоричността на присмеха — защото различните „аз“-герои, самоиронизирайки се в срещата си със злото, ликвидират всички свои извинения за слабостите си пред него. Да, човечи, а не свършени духове са вече антиподите на негативното у Добри Жотев, по човешки не са свършени, по човешки са и недостатъчно проникателни, и колебливи, и несмели, и уязвими — в различна степен и в различни моменти и спрямо

различни злини, — но цялото това човешко несъвършенство не им е простено от авторе. И то е съответно отречено и ако смехът е по-добър, то е, защото авторът „хваща“ и ползрението си този, положителния герой, в момента на прозрението, на осмеляването, на изобличаването на злото. В „Среща с кибернета“ Добри Жотев не заема позата на Мефисто пред злото, силите му са човешки и слабостите му — също, но амбициите да се отрече обекта продължава да е в сила.

„Добрият“ смях спрямо положителния герой в сатирите е допълнително отричане от злото, изричане на отрицание за всички оправдания.

Като разбираме, че гръмогласният присмех на Мефистофел в последвалите сатири на Добри Жотев се разразява в една мениаща окраската си злост, която е от същото потекло с яростната мъка на Дявола, но е скрила менторските стремежи и няма ония изблици на красноречието, каквито един дух можеше да си позволи (като образ в творбата), стигаме до извода, че поетът е намерил ново решение на изобличението. Обичайно става за него да предостави думата на самото зло (тогава имаме удоволствието да чуем откровените самовъзхвалявания на глупостта в „Монолог на една патка“, на тъпото самоотричане в „Оптимиста вол“, на идейното късогледство и т. н.) да намери комичното произшествие, в което негативното играе своята забавна, но пак без прошка игра — „Добрият шеф“. И отново, и отново се убеждаваме, че разтревоженият „поет“ и мрачният Мефистофел от първите сатири са придобили една осмиваща дързост, която е поновому очарователна. „Разговор с бога“ припомня проблематиката на поемите от петдесетте години, тя се подхваща от нова гледна точка и показва по-новите възможности на сатирика — и в комичната игра, и в изграждането на образите, но буквално възобновява представата за критичната насоченост на „На гости у дявола“. Сходната проблематика добре очертава промените у автора:

...господ бе на средна възраст,
обръснат гладко,
облечен модно
и при това доволно затлъстял.

Когато го видях съвсем действителен,
възкликнах, без да искам:

„О, господи, това си ти, воистина?“

А господ-бог усмихна се лукаво
и като каза, рече:

„Не крия вече и защо да крия?

Сами разбрахте всичко.

Просверлихте с машини небесата
и ме изгонихте от тях.

От моите икони ме изгонихте,
от моите олтари.

И вече сте спокойни, че ме няма.

Наивници!

А как ще ме изгоните от себе си?

Защото, за беда,

не аз съм ви създавал

по свой божествен образ,

а вие мен създадохте

по свой човешки образ и подобие!“

„Последното е доста вярно, боже“ —
признах си аз, а господ подчерта:

„И още как! —

Да ви припомням ли?

Под бурната Синайска планина

най-сложните въпроси и въпросчета

набрах във десет заповеди божии.
Така ли беше? В десет само.

Един ли път и вие като мене
побирали сте в заповеди божии
(понякога в по-малко и от десет)
най-сложните
проблеми и проблемчета?

Не съм ли тоя, който ви е учил
и още ще ви учи
сами да се вкоавате в окови
и без окови да не можете?
И съм творец! И съм велик творец!
Защото мойто опростителство
умея да наричам яснота!"

Смутих се и отвърнах като ехо:
„Така е, прав си, прави божее!“
А бог избърса якия си врат
и заядливо продължи . . .

Поетът е станал по-дяволит, по-закачлив, по-изобретателен в устройването на забавната сценка, по-неравнодушен и към словесния хумор — по-коварно язвителен всъщност. Крайно остър! Нищо не спестява от опасната жилавост на злото, нищо не смаява от неговите размери и сериозността на схватката прозира зад смехотворността на ситуацията. Наистина озадаченият в крайна сметка събеседник на самодоволното „боже“ не е съветникът от „Оптимистично“, не се покрива с „положителното аз“ на сатирика, но съпротивата и тук е безапелационна.

Между многото сатирични обекти на Добри Жотев трябва да се отбележи един, който обобщава много други, постоянен е за творческите му интереси, особено дълбоко го засяга като автор и, бих казала, го предизвиква до крайност. Това е човешката пасивност пред злото. Пасивност пред злото, сама по себе си огромно зло, за сатирика Добри Жотев, както го разбирам — най-голямото зло. Той е способен да се подиграва в различни гами на смеха с разновидностите на тъпотата, самодоволството, фалша и дребнавостта, с роботизацията, отчуждението, страха. Открива ги в различни комбинации у героите си, като причини и като следствие, отрича ги, опозорява ги без пощада. Но яростен от болка, почти слепещ от възмущение го виждаме единствено пред самопредаването на човека, единствено пред съзнателното вътрешно примирение на личността. Пасивността като философия за него е пълното отричане на човека от човечността. Тогава мрачно ироничните „Съвети към неопитния“ се пропиват с такава злост, че лирическият герой става многократно по-суров от стария Мefisto и сълзите на гняв не обещават просветление. Да се смиряваш и нагаждаш към злото, предавайки човешкия си дух, е философия най-опасна за човешкото съществуване според сатирика и той не може да я отмине и в най-невинния ѝ вид. Сборникът „Срещи с кибернета“ се открива и закрива с творби (и двете много силни), жестоко фиксиращи тъкмо това върховно зло — като напомняне за основната движеща идейна сила у сатирика.

Изглежда, Добри Жотев има афинитет все пак към позицията „над“ злото и предпочита размаха на изобличението, което може да му осигури образът на една митическа личност, защото след „Срещи с кибернета“ излиза от човешката гмеж и се „взкачва“ до висотите на „Делфийският оракул“. Новите поеми дават широки хоризонти на сатиричния му плам (както и огромни измерения на човешката мъка), поставят изобличителя над повседневното — той се одързостява за битки с могъществени злини,

вкоренени в човешката история. Ще направя уговорка: Добри Жотев не пише само сатирични поеми, той създава и комедии, и хумористични разкази. Той е оставил терен за срещите си с разнокалибрани комични явления, не прекратява интереса си към човека от ежедневието, към социалната даденост. Но очевидно като сатирик той не може пално да се осъществява на равнището на конкретната хумористична критика, тегли го високата трибуна, всемирната аудитория.

Опасно притегляне!

Да излезе от чисто делничните грижи или от характерните за определен социално-исторически период проблеми (без да ги изпуска от вниманието си), да се откаже от ограниченията (а и от удобствата) на родното (без да се отделя от него) и да се обърне с лице към тревожното човечество, гроейки коварното зло на открит, широк фронт, може автор или с огромно самочувствие, или с огромна непримиримост. Непримиримостта на Добри Жотев е безспорна. В „Делфийският оракул“ той продължава атаки, започнати с първите сатирични поеми, преодолял всякакъв смут пред злото, взрян непременно в същността му. Усещаме го много по-силен — със силата на проникането (в „На гости у дявола“ той воюваше за правото на проникане). И много по-страшен в опълчването си, защото сегашният сатирик акцентува върху зловещите перспективи, ако човечеството се поддава на заблуди, ако не премерва величината на злините зад техните маски, ако отстъпва. Сатирата е станала поезия-гняв, поезия-предупреждение.

Девизът е:

Да искаш да надникнеш
през мрака на измамите...

Ето това „злосторничество свято“ извършват героите на Добри Жотев — богове или хора. То е причинител на най-големите им мъки и оправдание за съществуването им.

Както в „На гости у дявола“ и по-късно поетът съединява драма и сатира. В предисторията на сатиричното откровение разгръща сложна човешка драма. Най-човешните терзания на неговите герои раждат ненавистта към всичко, заместващо действителните човешки ценности. Най-напред себе си разпъва на кръст героят в своя монолог-изповед и гаврата му със злото получава всички права. Не трябва да забравяме „страшния пъкъл“ на неутолимото „прицелване“ към същността на нещата, ада на познанието, изживяван от „положителния“ герой, та да се отприщи злата му ирония:

Завиждам ви!

Защото все успявате
да се залисвате с дела

.....
Щастливци от нещастие!

Очите са ви дадени,
за да не можете
или не сместе
да виждате със тях
нощта на слепотата си.

Благодарете за това
на своя бог Саваот!
Благодарете му.

Изчезнало е скъперническото веселие от „Среща с кибернета“, авторът и не мисли да се отдава на приключенията в преследване на злото. Бихме казали, че е станал мрачен, ако не беше дълбокото вътрешно озарение на толкова „странната любов към човека“ — а това озарение обхваща монументалните образи на Тезей и Луцифер, на Хаоса и Оракула. И пак да се запитаме — къде се ражда? Само в съпротивата на злото, само в активността на човечността.

Нека уточним — геронте от „Делфийският оракул“ са съзнаващите злото и прозиращите зад неговите прикрития. Те са избличители, двойници на стария Мефисто. Те обсъждат ни повече, ни по-малко съдбините на човечеството, яростно гневейки се на всяко лекомислие. Издевателският им присмех избухва, когато техните изстрадани истини срещат упорството в заблудите, равнодушната стена на слепотата. Тези герон са красноречиви, пламенно убедени в правотата си да разкажат своя опит и поука-та им да бъде чути. Разбираме (поради значителността на проблематиката) ония моменти от монолозите-изповеди, които са преки обръщения към човечеството и (след разгърнатата драма на героя) пряко внушават веруето на сатирика:

Не кълни се в каквото не вярваш,
ни във клетви неистински
вярвай!

Не мисли с главата на друго,
ни със своята
искай да мислят!

Не бди господар на слуги,
ни слуга сам да бъдеш
допускай!

Не продавай на търг съвестта си,
ни купувай,
когато продават!

Не забравяй завета на смелите,
ни край теб да забравят
оставяй!

Не лъжи! Не укривай горчивите истини,
ни затваряй очи
да ги скриват!

Не запушвай устата на ближния,
ни на него това позволявай!

Не осъждай преди да разбираш,
ни оставяй
така да те съдят!

Не насилвай, добил ли си сила,
ни насилие чуждо понасяй!

Не загубвай от поглед голямото,
ни когато го губят,
прощавай!...

Да, Добри Жотев е от сатириците, които не се боят от гласа на идеала в своите творби — намирах точно времето му, носителите му, интонациите му — и така очертавах емоционално-смислови върхове в поемите.

Още за „На гости у дявола“ поетът не се съгласява да бъдат приемани поемите като сатира, очевидно наблягайки върху философското начало в тях, отказвайки се да ги сметне само като критична реакция на даденото време. За „Делфийският оракул“, предполагам, ще бъде още по-категоричен. Ще бъде прав — тук размисълът върху същността човешка проблематика е много по-разгърнат, подхванати са повече проблеми и връзката със съвременната реалност е напълно вътрешна. В основите на тези философски, наситени с драматизъм творби ще видим и преследването на злото, и издевателството над неговите превъплъщения — умението на сатирика.

„Лирически поеми“ — книгата, най-близка на „Делфийският оракул“ — не можем да не споменем във връзка с развитието на сатирика. Нейното съществуване доказва задълбочаването на автора в екзистенциалните въпроси. Книгата ни даде светлите открития на Добри Жотев за човека. Представи поета в радост, възхита, възторг. Не мо-

жеше след „Лирически поеми“ да не се появи „Делфийският оракул“ — книгата на отстояваната човечност. Неин смисъл е конфронтацията на човечността с нечовешкото. Поетът е в тревогата, в мъката, в озлоблението. Патосът е патосът на горещото предупреждение. Зад сатиричните строфи на „Делфийският оракул“ без насилие четем стиховете на „Лирически поеми“. Добри Жотев продължи в избраната отдавна насока — да въвежда сатирата в най-сложната проблематика, да ѝ повери трудността и благодарната отговорност на философския размисъл. Без съмнение успехите му в тази насока се отнасят не само до неговото творческо развитие, а до характеристиката на нашето съвременно сатирично изкуство.